

*İsrafilov Vaqif,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
E-mail: israfilovvaqif@mail.ru*

TÜRKDİLLİ TOPONİMLƏR XALQIN TARİXİNİ YAŞADIR

Tarix həqiqətləri yaşadır, qoruyur və özündə hifz edib gələcək nəsillərə ötürür. Tarixi dəyişmək olmaz, lakin bəzi üzdənirəq xalqların nümayəndələri bütün dövrlərdə özününküləşdirmək arzusunda olmuşlar. Zaman keçdikcə aydın olmuşdur ki, saxtakarlıq düzgün atılmış addım deyildir.

Tarixi həqiqətlər uzaq qərinələrdən xəbər verir. Türkün tarixi abidələrdə yaşayır. Elm aləminə bəlli olmuşdur ki, qədim türk yazılı abidələri eramızın V yüzilliyində yaranmışdır. Bu yazıların zamanəmizə gəlib çatan ən əski örnəkləri VII-VIII yüzilliklərə aiddir. Daşlar üzərində Göytürk hərfləri ilə yazılmış bu kitabələr bütün türk dilli xalqların tarixində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. O da həqiqətdir ki, Göytürk kitabələrində ilk dəfə olaraq türk millətinin adı çəkilmiş, türkün tarixi ilk olaraq bu daşlar üzərində yazılmışdır. Bu daş yazılar türk ədəbiyyatının ilk əsəri, ulu babasıdır, türk dilinin ilk yazılı qaynağıdır. 1721-ci ildə Güney Sibirdə Yenisey çayının sahillərində yerləşən Abakan bölgəsi Krasnoyarsk şəhəri yaxınlığında iki Avropalı gəzib dolaşmış. Bu yerin təbiəti, yerli xalqların dili, adət-ənənəsi onları ciddi maraqlandırır.

Onlar kim idi, biri alman alimi Daniel Missersmidt və digəri isə isveç Lohanlar fon Stralenberq idi. Bir gün bir yerli kəndli onların yanına gəlib qərribə daş yazısı və heykəllərdən danışdı. 1722-ci ildə Daniel Carkov kəndində yazılı daş görüb heyratə gəlir. Abakana dönüb dostu yüzbaşı S.Stralenberqlə görüşündə bu barədə ona da məlumat verir. Hər ikisi bir yerdə gəlib bu əski yazılara tamaşa edib, bəzilərinin surətini çıxarırlar. Orxon-Yenisey abidələri adı ilə adlandırılan bu kitabələr Göytürk toponimləri kimi məşhurdur. Bu abidələrin yaranması türklərin tarix səhnəsinə çıxması, onların oyanışı və mədəni yüksəlişinin nəticəsidir. VI yüzillikdə Altay, Mərkəzi Asiya və Sibirdə türk tayfaları birləşib bir dövlət yaratdılar. Türk xaqanlığı adını alan bu dövlət VI-IX yüzilliklərdə hökm sürmüşdür. Dövlətin başında xaqan durardı. Qəbilə başçısına bəy, ondan aşağı gələnlərə isə-tikin və şadi, xalqa isə budun və ya qara budun deyilirdi. Dinləri atəşpərəstlik, şamanlıq və s. idi. Orxon - Yenisey abidələri Tonyukuk, Kül-tikin və Bilgə kağanın sarayında yazılmışdır. Çin qaynaqlarında Tonyukukun 710-716-cı illərdə öldüyü göstərilir. Tonyukuk türk millətinin keçmiş və gələcəyini düşünürdü, ürək yangısı ilə belə yazırdı: "Türk milləti öldü, qurtardı, yox oldu. Türk millətinin yerində heç nə qalmadı. Məşədə çöldə qalmış olanlar toplanıb yox oldular. İki bölüyü atlı, bir bölüyü piyada idi. Yeddi yüz nəfəri idarə edən beş nəfərin böyüyü şadi idi. Yardımçı mən oldum. Bilgə Tonyukuku qadağanımı edəlim, düşündüm tam bilgi verdiyi üçün onu qadağan etdim. Bu sözlər Tonyukukun şəxsiyyətini aşkara çıxarır. Buradan görünür ki, o bilikli, zirək bir vəzir olmuş, ömür boyu türk tayfalarının taleyini düşünmüş, onları birliyə çağırırmışdı. Eyni zamanda, kitabələrdə belə ifadələr öz əksini tapmışdır. Düşməyə qarşı birləşib üzərinə yürüyəlim. Hamısını yox edəlim. "Türkiş qağam belə demiş: mənim millətim ordadır. Türk boyu yenə qarışıqlıq içindədir. Oğuz yenə dardadır. Dar gündə birləşmək türkün müqəddəs, pozulmaz adətidir. Onlar öz səadətini ancaq birlikdə axtarır, birliyi pozanlara qarşı amansız olurlar, Birliyi dirlik

sayırdılar. "Kül-tikin şərəfinə yazılmış abidə də çox dəyərli bir sənət əsəridir". Kül - tikin 732-ci ildə qırx yeddi yaşında döyüşlərin birində öldürülmüşdür. On altı yaşında döyüşlərə atılan bu igid sərkərdə çoxlu döyüşlərdə iştirak etmiş, yağıya qarşı amansız olmuşdur. Kül-tikin böyük nüfuz sahibi olduğuna görə onun yanında Çindən, Buxaradan, Soqdan, Tibet və s. yerlərdən qonaqlar gəlmişdir. Onun abidəsi Yoluq-tikin tərəfindən tikilmişdir. Ancaq kitabədə sözlər təbii olaraq ölən adamın dilindən verilir, onun xidmətləri sayılır, igidlik və gözəl xasiyyətlərindən danışılır. Kül-tikin türk millətinə belə deyirdi: Mən tanrı tək göydə yaranmış birinci türk xanı bu taxtda oturdum, sözlərimi axıra qədər eşidin. İrəlidə Şantun çölünə qədər qoşun çəkdim, dənizə çatmağıma az qaldı. Yağılar şirin sözü, zərif hədiyyələri ilə aldadıb topladılar. Ey türk xalqı, yağılardan şirin sözünə, zərif hədiyyəsinə aldanıb çox məhv oldun". İyirmi beş döyüşə çıxıb üç dağla döyüşən Kül-tikin adı igidlik rəmzinə çevrilmiş, dillərə düşmüşdür. Hələ cavanlığında qardaşı Magilyan qağam (Bilgə kağan) taxtda oturduran və on üç il onun baş sərkərdəsi sayılan Kül-tikini qardaşı çox sevirdi: "Humay kimi qadın anamın şərəfinə kiçik qardaşıma qəhrəman Kül - tikin adı verildi. On altı yaşında ikən kiçik qardaşım qağan əmimin əl birliyini belə ələ aldı. Altı Cub saqdılara tərəf qoşun çəkdik, onları məğlub etdik. Kül-tikin piyada qoşunla hücumə keçdi. O qoşunu orada məhv etdik. İyirmi bir yaşı olanda Çaça Senün ilə vuruşduq. Döyüşün lap əvvəlində Boz atını minib hücumə keçdi. Silahına, paltarına yüzdən artıq ox vurdular. Ordu başçısına bir ox dəymədi". Abidələrin 3-ü Magilyanın yəni Bilgə kağanın şərəfinə hazırlanmışdı. "Bilgə kağan abidəsi" kimi məşhur olan bu kitabələr Yolluq-tikin tərəfindən yaradılmışdır. Burada göstərilir ki, Magilyan güclü dövlət yaratmış, hər tərəfə qoşun çəkərək yağılara qalib gəlmiş, həyatın son günlərində nəqqaş gətirərək bütün bu başına gələnləri daşlara həkk etdirmişdir. Orxon - Yenisey abidələrinin sayı 3 deyil, 3-dən daha artıqdır. Dil, üslub və məzmun baxımından kitabələr bir-birini xatırladır. Əski kitabələr bu baxımdan bədii sənət nümunəsi kimi də səciyyəvidir. Kitabədə bədii düşüncə və ifadələr mətnə bir tərəvət gətirir, onun bədii gözəlliyini təmin edir. Hətta "Kitabi-Dədə Qorqud"un dili deyim və ifadə tərzini baxımından əski türk abidələri ilə səsləşməsi də çox təbii və qanunauyğundur. Bu yaxınlıq və səsləşmə cümlənin quruluşunda tarixi adlarda, türk həyatının ifadəsi olan anlayışı və ifadələrdə özünü göstərməkdədir. Məsələn, "Kül-tikin abidəsində belə deyilir: "sağdakı Şadapıt bəylər, soldakı Tar Kanlar, buyurun baylar! Oğuz tatan, 9 Oğuz bəyləri, milləti". "Dədə Qorqud da isə belə deyilir: "Sağdakı oturan bəylər sol qolda oturan sil bəylər eşikdəki inəqlər, dində oturan xas bəylər kutlu olsun dövlətimiz: Əski Türk abidələri türk xalqlarının ortaq ədəbi tarixi abidəsi kimi böyük əhəmiyyət kəsb eləmiş, türk xalqlarının milli oyanış və inkişafına vacib təsir göstərmişdir. Əski kitabələr Türk xalqlarının dil və ədəbiyyatının ilkin qaynağı özülü kimi məşhur olmuş, yaşamış, türk dünyasının təməl daşına çevrilmişdir. "Divan"dakı ən maraqlı toponimlərdən biri Ötükandır. Şamanizmin izləri bu toponimin də daxilinə hopa bilmişdir. Monqol mənşəli Ötükən şaman Allahlarının yaşadığı yerlər olmuşdur. Mahmud Kaşgari o zaman tatarların məskunlaşdığı ərəzilərin bir hissəsinin Ötükən olduğunu da göstərir. Tədqiqatçıların fikrincə, monqolların etnogenezində mühüm rol oynamış Ötkən tayfa adı "hökmdar qadın ölkəsi ərəzisi", "sitayış edilən yer səcdəgah" türklərin müqəddəs dağı" mənalarındadır. Ötükən adı yaş yer sözləri ilə yanaşı işlənmişdir. Ötükənin mif anlamı yaradan ata yaradan xan (L.Potapov, M.Seyidov) kimi şərh olunur. Bu mif keyfiyyətlərinə görə o, qoruyucu, bolluq, xoşbəxtlik bəxş edən olmuşdur. Müasir türk dilində bəzi fonetik dəyişikliklə müşahidə olu-

nan Ütüqen coğrafi termini örtülü dağ silsiləsi, sıra dağlar mənasındadır. Bu silsilə dağlar Yusare Yenisey ərazisində yerləşir, qədim türklərin müqəddəs saydığı, sitayiş etdiyi inanc nöqtələrindən biri olmuşdur. Maraqlıdır ki, bu ad təkcə monqolların deyil, eləcə də qədim türklərin etnogenezi, dini adət və ənənələrinin monqollarla əlaqəsi barədə əsaslı bilgiler verə bilər. Ötükən könə Türklərin (Göytürk) ənənəvi inamı Tenqriçilikdə torpaq və anaya verilən adlardan biridir. Monqol dilində Etugen Itugünya da Odigan kimi şəkillərə də rast gəlinir. Ötükən-Kültü, Tengri-Kültü ilə birlikdə xüsusi Göytürk İmperiyası əsasında böyük əhəmiyyət qazanmışdır. Köhnə inanca görə, Torpaq ananın əhvalından ağacların vəziyyətindən müəyyən olar. Əgər ağaclar sağlam və güclü yetişir və bol meyvə verirlərsə, Torpaq Ananın insanlarından məmnun olduğuna inanırlar. Torpaq Anaya edilən bir dua güclü, böyük bir ağaca doğru yönəldilir. Ötükən qədim türk yurdlarından biri olan Köktürklərə (Göytürklər) paytaxt olmuş şəhərin adıdır. Bilgə xaqan abidəsi-Bilgə xaqan Orxon abidələrində Ötükən dağın türk məmləkətinin ürəyi olaraq əhəmiyyətini dilə gətirmişdir. Hətta yazılarda Çinlilərin oyunlarına qarşı qoyub dirənə bilmək üçün "Ötükən masasından ayrılmayın" öyüdü verilmişdir. Ancaq Ötükən bu an Rusiya və Monqolustan arasında bir yerlərdədir. Abidənin hündürlüyü 3.8 metrdir. Şərq tərəfində 41 sətir, cənub və şimal tərəflərinin hərəsində 15 sətir mətn vardır. Beləcə türkçə yazılmış olan ümumi sətir sayı 71-dir. Qərb tərəfində isə Çincə bir yazı vardır. Şimal tərəfinin ilk 8 sətiri Kültigin abidəsinin cənub tərəfindəki 11 sətirlə eynidir. Bundan başqa, sağ tərəfindəki ilk 24 sətir ilə Kültigin abidəsinin şərq tərəfindəki 30 sətir eynidir. Bilgə xaqan abidəsi Kültigin abidəsinə nisbətən daha çox ziyan görmüşdür, bu səbəbdən də bəzi hissələrini tam oxumaq mümkün olmur. Mətn Bilgə xaqanın öz dilindən verilir, bəzi yerlərdə abidəni yazan Yoluq xaqanın da dilindən sözlər qeyd olunub. Abidə 734-cü ildə ölən Bilgə xaqanın xatirəsinə 715-ci ildə oğlu Tener xaqan tərəfindən yaradılmışdır. Abidə Bilgə xaqanın qardaşı oğlu Yoluq Vaqen tərəfindən yazılmışdır. Çincə kitabənin altından Türkcə kitabə dəvənam edir. Ancaq Çincə kitabə tamamilən silindiyindən nə yazıldığını oxumaq mümkün deyil. Abidə həm çevrilib, həm də zamanla parçalanmışdır. Ən çox ziyan görmüş Orxon abidələrindəndir. Ətrafında xeyli türbələr, heykəllər vardır. Abidə 1889-cu ildə N.M.Yadrintsev tərəfindən kəşf edilmişdir. Bilgə xaqanın abidəsi Kültigin abidəsi ilə birlikdə Koşo-Saydam abidələri adlanır. Bu abidə ilk dəfə V.V.Radlov və P.M.Melioranski tərəfindən 1897-ci ildə "Orxon ekspedisiyası əsərlərinin toplusu, IV" əsərində nəşr edilmişdir. Əsərdə hər iki abidənin V.V.Radlov tərəfindən təsviri verilir, PM Melioranski isə mətnlərin rus dilinə tərcüməsini, habelə abidələrin göytürk əlifbası ilə yeddi cədvəlinin müəllifidir. Bilgə xaqan abidəsinin tam mətninin rus dilinə tərcüməsi, transkripsiya orijinaldəki mətni ilə birlikdə, S.Y.Malov tərəfindən 1959-cu ildə edilmişdir. H.N.Orkun 1936-cı ildə Bilgə xaqan abidəsini mətn, transkripsiya və türk dilində tərcümə şəklində nəşr etdirmişdir. Abidəni ingilis dilində transkripsiya və tərcümə şəklində 1968-ci ildə Talat Takin nəşr etdirmişdir. Abidəni mətn, transkripsiya və türk dilində tərcümə şəklində nəşri dəfələrlə Maharram Ergin tərəfindən həyata keçirilmişdir. Abidəni Azərbaycan dilində ilk dəfə Göytürk əlifbası mətn, transkripsiya və Azərbaycan dilinə tərcümə, habelə giriş və qeydlər şəklində 1993-cü ildə Ə.Ə.Rəcəbov etmişdir. Bundan başqa, onun Bilgə xaqan abidəsi haqqında və Bilgə xaqanın şəxsiyyəti haqqında məqalələri də çap edilmişdir. Mütəxəssislərin fikrincə Ongin, Kültigin və Bilgə xaqan abidələri Aşina soyuna mənsubdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu üç abidənin paleoqrafiyası və dili bir-birinə çox yaxındır. Qədim türk tayfaları Avropa dü-

zənliklərindən tutmuş, Sibir çöllərinə qədər geniş bir ərazidə yaşayırdılar. Onların tarixi yaşayış tərzini haqqında məlumatlara yalnız qonşu xalqların, xüsusilə Çin tarixçilərinin əsərlərində rast gəlmək olardı. Alimlər uzun müddət elə düşünürdülər ki, türklər köçəri həyat sürdüklərinə görə onların öz yazısı, əlifbası olmamışdır. 1893-cü ildə kimi qədim türklərin mədəniyyəti haqqında elmə çox az şey məlum idi. XIII əsrdən başlayaraq Monqolustanda və Sibir çöllərində olmuş bir sıra səyyahlar üzərində qəribə yazılar həkk edilmiş daş abidələr haqqında məlumat vermişdir. Lakin Avropa alimləri yalnız XVIII əsrdə, Filip Stralenberqin tapıntılarından sonra bu yazılarla yaxından maraqlanmağa başladılar. Stralenberq İsveç zabiti idi. O, İsveçlə Rusiya arasında gedən müharibədə əsir düşmüş və 13 il Sibirdə sürgündə qalmışdı. 1730-cu ildə vətəninə qayıdan Stralenberq Asiyanın tarixi və coğrafiyası haqqında kitab nəşr etdirdi. Bu əsərində o, Orxon-Yenisey çayları ətrafında tapdığı daş kitabələr haqqında ətraflı məlumat verdi. Lakin bu yazılar hələ də sirr olaraq qalırdı. Stralenberqin verdiyi məlumatlar əvvəlcə rus elmi dairələrində maraq doğurdu. Rus türkoloq alimləri daş üzərindəki yazıları tədqiq etmək üçün Sibirdə ekspedisiyalar təşkil etdilər. Nəticədə xeyli daş kitabə, o cümlədən hündürlüyü 3 metr 75 sm. olan bir mərmər kurqan tapıldı. Sonradan "Kültigin" adı ilə məşhurlaşan bu abidədə yazı sətirlərinin eni 235 santimetr idi. Burada naməlum əlifba ilə yanaşı Çin heroqlifləri ilə yazılmış mətn də var. Bir çox alimlər Orxon-Yenisey abidələrini oxumağa cəhd göstərsə də, bu, Danimarka alimi Vilhem Tomsenə nəsib oldu. O əvvəla kum abidəsindən "tengri", "türk", "Kültigin" sözlərini, Çin heroqliflərini də yarım mətndəki uyğun sözlərlə qarşılaşdırıb inq.r.ü.k.l hərflərini oxudu: Tomsen noyabrın 25-də Danimarka Kral Akademiyasının yığıncağında da məruzə etdi. Beləliklə, məlum oldu ki, bu sirli yazılar müasir türkdilli xalqlarına məxsusdur. 1894-cü ildə rus alimi Vasili Radlov Kültigin abidəsinin oxudu və tərcümə etdi. Tədqiqatlar göstərir ki, 38 hərfdən ibarət Orxon-Yenisey abidəsi dillərdən alınmamış, xüsusi olaraq türk dili üçün icad edilmişdir. Buradakı sözlər məhz türk dilindəki spesifik sözləri işarə edir. Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılan mətnlərdə sözlər bir-birindən iki nöqtə ilə ayrılır. Cümlələr sağdan sola bəzən də yuxarıdan aşağıya yazılır. Qədim Göytürk dövləti, türk tayfaları, türk dili, adət-ənənələr haqqında geniş məlumatı üç böyük türkün-Kültigin, Bilgə xaqan və Tonyukukun əsərlərində qoyulmuş abidələrdən əldə etmək olur. Bu abidələr VI-VIII əsrlərdə mövcud olmuş, böyük Göytürk imperatorluğunun yadigarıdır. Kültigin və Bilgə xaqan doğma qardaş olmuşlar. 731-ci ildə Kültigin döyüşlərin birində həlak olur. Kiçik qardaşının ölümündən çox kədərlənən Bilgə xaqan onun şərəfinə qəbirüstü abidə ucaldır. Bilgə xaqan abidələrində xaqanların yürüşlərindən, xaqanlıqların qüvvətlənməsi yolunda qardaşının xidmətlərindən, hərbi yürüşlərindən fərhələ danışır, onun vəfatından kədərləndiyini qeyd edirdi. Dünya tarixində indiyədək heç bir hökmdar özündən həm yaşca, həm də vəzifəcə kiçik olan qardaşı haqqında belə ifadələr qeyd etməmişdir. "Kiçik qardaşım Kalugan həlak oldu, sözlər deməmişdir üzöldüm, Kədərimdən görür gözüm görməz, bilir ağlım bilməz oldu". Onu düşündüyüm zaman da, həyat da tanrının əlindədir. İnsan oğlu ölümsüz deyildir. Göz yaşımı axıdaraq qəlbimin əzablarını boğaraq düşüncəyə daldım. Bütün millətimin gözü kor olacaq deyə düşündüm, Kültigin abidəsindən sonra Bilgə xaqan özü üçün də abidə qoydurmuş və burada, özünün dediyi kimi, "türk millətinin, türk dövlətinin adı, sanı yox olmasın deyə görülmə işlərdən bəhs etmişdir Orxon çayı sahilində tapılan bu böyük abidələrdən biri də Tonyukuk abidəsidir. Tonyukuk üç türk xaqanının – Htaris, Kpagan və Bilgə xaqanının vəziri, türk xaqanlığının

ən bacarıqlı dövlət xadimlərindən biri olmuşdur Abidədə göstərildiyi kimi o, gəncliyində Çin sarayında təlim-tərbiyə almış, sonrakı illərdə döyüşlərdə və xaqanlığın xarici siyasətində əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Orxon-Yenisey abidələri qədim türk qəbilələrinin daşlaşmış tarixi, türk mədəniyyətinin və milli sənətinin gözəl nümunəsidir. Çox vaxt "məzar poeziyası" adlandırılan bu yazılar türkdilli ədəbiyyatın zamanımıza gəlib çatan ilk yazılı inciləridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Şükürlü Ə.C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, Maarif, 1993.
2. Zeynalov F.R. Qədim türk yazılı abidələri. Bakı, ADU, 1980.
3. Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları, Bakı, 1981.
4. Əliyev Y.V. Orxon - Yenisey abidələri və orta Türk ədəbi dili. Bakı, 2005.
5. Xəlilov B.Ə. Türkologiyaya giriş. Bakı, 2013.
6. Xudiyev N.M. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 2015.
7. Rəcəbli Ə.Ə Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1993.
8. Rəcəbli Ə.Ə Ulu türklər, Bakı, 2003.
9. Rəcəbli Ə.Ə Qədim türkcə-azərbaycanca lüğət, Bakı, 2001.